
ΜΕΣΑ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΔΙΚΑΙΟ ΣΤΟΝ HABERMAS

(είκοσι και μία κριτικές θέσεις)

HELMUT REICHEL

*Μετάφραση από τα γερμανικά
Νίκος Κιντής*

Αναφέρομαι σε μία διάσταση της θεωρίας του Habermas που είναι ασυστατική για τη συνολική κατασκευή του, αλλά έχει παραμεληθεί από τη θεωρητική συζήτηση πάνω στο έργο του. Πρόκειται για την αντίληψή του για τα δύο «μέσα», χρήμα και εξουσία. Την θεωρία των «μέσων» υιοθετεί ο Habermas από τον Parsons και βάσει αυτής υποβάλλει σε κριτική τις περισσότερες θεωρίες της κοινωνίας ως «υπο-πολύπλοκες». Η θεωρία αυτή προϋποτίθεται για την ανάπτυξη της θεωρίας του επικοινωνιακού πράττειν, η δε θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν προϋποτίθεται με τη σειρά της για την ανάπτυξη της θεωρίας του δικαίου στο «Δεδομενικότητα και Εγκυρότητα». Είναι εντυπωσιακό ότι οι μέχρι τώρα αναλύσεις της θεωρίας του δικαίου δεν αποκαθιστούν τη σχέση προς την έννοια της κοινωνίας αλλά αρκούνται σε έλεγχο της συνοχής της διαλογικής αρχής και της εφαρμογής της στη μορφή του δικαίου.

1) Εξετάζουμε πρώτα σε τι συνίσταται η έννοια της κοινωνίας κατά Habermas: η κοινωνία προσεγγίζεται ως ενότητα δύο ουσιαστικών στοιχείων συνδεδεμένων κατά επιστημολογικά σημαντικό τρόπο, του βιόκοσμου και του συστήματος, ή ως ενότητα κοινωνικής και συστημικής ενσωμάτωσης. Κάθε θεωρία που δεν αποκαθιστά αυτήν την ενότητα είναι «υπο-πολύπλοκη», δεν ανταποκρίνεται στην πολυπλοκότητα του αντικειμένου, είναι δε μονόπλευρη καθώς απολυτοποιεί μία μόνον επιστημολογική τοποθέτηση. Πρβλ. την ερμηνευτική θεωρία που απολυτοποιεί την τοποθέτηση «από τα μέσα» του αντικειμένου και προσεγγίζει την κοινωνία ως επικοινωνιακά κατανοή-

σιμες σχέσεις του πράττειν. Προβλ. ακόμη τη επιστημονιστική θεώρηση που απολυτοποιεί την σκοπιά του παρατηρητή να προσεγγίζει την κοινωνία ως εμπραγματωμένο σύστημα. Ο Habermas επιδιώκει τον συνδυασμό των δύο οπτικών σε ενιαίο εννοιολογικό-θεωρητικό πλαίσιο.

2) Με την αντίληψη του Habermas συνδέεται η απόπειρά του να ανακατασκευάσει τον ιστορικό υλισμό. Τη θέση της επιφανειακής διαλεκτικής παραγωγικής δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων καταλαμβάνει κατά τον Habermas μία εξελικτική λογική που εργάζεται με τρεις κοινωνικούς σχηματισμούς: την κοινωνία των φύλων, προνεωτερικούς πολιτισμούς και τη νεωτερικότητα. Στις κοινωνίες των φυλών επικαλύπτονται άμεσα οι διαδικασίες της κοινωνικής και συστημικής ενσωμάτωσης. Εδώ η ανταλλαγή και η εξουσία δεν έχουν ακόμη αυτονομηθεί και δεν έχουν ακόμη σχηματίσει μέσω διαφοροποιημένων «μέσων» επιμέρους υποσυστήματα. Η πρώτη αυτόνομη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερου υποσυστήματος ενσωματωμένου μέσα από το «μέσο» εξουσία απαντά σε όλους τους προνεωτερικούς πολιτισμούς. Τέλος, στη νεωτερικότητα συγκροτείται μέσα από το «μέσο» χρήμα η ιδιαίτερη συστημική περιοχή της οικονομίας.

3) Η κατασκευή αυτή προϋποθέτει ότι τα «μέσα» θα πρέπει να κατανοηθούν ως μηχανισμοί ενσωμάτωσης που επιτρέπουν στην κοινωνία να αναπαράγεται σε επίπεδο διευρυμένης πολυπλοκότητας. Για τη θεωρία αυτή είναι αδιανόητη η κατάργηση της εξουσίας και του χρήματος, διότι τούτο θα σήμαινε μετάπτωση σε μορφές κοινωνικής ενσωμάτωσης μη συμβιβάσιμες προς τις ήδη επιτευχθείσες μορφές του εξορθολογισμένου βιόκοσμου (δηλ. της πραγματικής διαφοροποίησης, των αξιώσεων εγκυρότητας και των αντίστοιχων πεδίων στα οποία λαμβάνουν χώρα διάλογοι που αφορούν τις αξιώσεις αυτές). Η εξουσία και το χρήμα είναι δηλ. «μέσα» που δεν μπορεί κανείς πλέον να σκεφθεί τη μη ύπαρξή τους. Σύμφωνα με τον Habermas, ο Marx έκανε το λάθος να συλλάβει την πολιτική οικονομία ως αντιστραμμένη μορφή του βιόκοσμου (δηλ. όχι ως σύστημα) και γι' αυτό την σκέφθηκε και ως κάτι που μπορεί να ξεπερασθεί και να καταργηθεί η στρεβλή μορφή του.

4) Αντίθετα, ο Habermas εκκινεί από τη θέση ότι θα πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ «επιπέδου συστηματικής διαφοροποίησης» αφενός και «ταξικών μορφών θεσμοποίησής του» αφετέρου. Μία τέτοια ιδέα υπάρχει και στην ερμηνεία του Marx από την αλτουσεριανή σχολή και ιδιαίτερα από τον Bidet, που διακρίνει στο μαρξικό *Κεφάλαιο* (τόμος 1) ένα πρώτο μέρος που αφορά την ορθολογική λογική της αγοράς και ένα δεύτερο μέρος (από το 4ο κεφάλαιο και ύστερα) που αφορά την καπιταλιστική διαστρόφη αυτής της λογικής (η «διαλεκτική» είναι κατά τον Bidet η μέθοδος που προσπαθεί να αποδείξει τη δήθεν αναγκαία σχέση μεταξύ των δύο λογικών).

Κατά Habermas, είναι νοητό το υπάρχον εξελικτικά ευνοϊκό επίπεδο ενσωμάτωσης και τα υποσυστήματα που συγκροτούνται διά των «μέσων» να είχαν εξελιχθεί διαφορετικά εάν υπήρχε διαφορετική μορφή βιόκοσμου (λ.χ. ηθική της αδελφοσύνης στο θρησκευτικό επίπεδο) ως αφετηρία τους. Κι ακόμη είναι νοητό να μπορέσουν και τώρα να μετασχηματισθούν ώστε ο βιόκοσμος, που σήμερα έχει «αποικιοποιηθεί», να μπορεί να εκφρασθεί χωρίς απώλεια πολυπλοκότητας στον χαρακτηριστικό γι' αυτόν τρόπο ενσωμάτωσης. Κάτι τέτοιο θα ήταν η εκδοχή μιας έλλογης κοινωνίας κατά Habermas. Η κριτική του στην απολυτοποίηση του λειτουργικού λόγου εκ μέρους των Adorno και Horkheimer θεμελιώνεται σε αυτήν την αντίληψη του διαφοροποιημένου βιόκοσμου, και των αξιώσεων εγκυρότητας που εγείρονται διαρκώς με αναφορά σε αυτόν (αξιώσεων που θεμελιώνουν την αντίληψή του για τον περιεκτικό-γενικευτικό λόγο που αποτελεί το κριτήριο και για μία έλλογη σοσιαλιστική κοινωνία).

5) Βασικό συστατικό αυτής της θεωρίας είναι, όπως είπαμε, η κατανόηση των «μέσων» εξουσία και χρήμα και η ιδέα της αδυνατότητας πρακτικής κατάργησής τους, αφού επάνω τους θεμελιώνονται εξελικτά συμφέροντα επίπεδα ενσωμάτωσης. Ο Habermas επαινεί τον Parsons για τη μεθοδολογική του κίνηση να εισαγάγει στη συστηματική του θεωρία τα «μέσα» ως μηχανισμούς ενσωμάτωσης. Ασκεί ωστόσο κριτική στον Parsons διότι αναγκάστηκε για λόγους τεχνικής κατασκευής της θεωρίας να γενικεύσει υπερβολικά την έννοια των «μέσων». Ορθώς υπογράμμισε ο Habermas ότι η θεωρητική αφετηρία της αντίληψης του Parsons περί «μέσων» μπορεί να ανευρεθεί στην οικονομική επιστήμη και ότι όλη η αντίληψη αυτή αναπτύχθηκε σε

δομική αναλογία προς το μέσον του χρήματος. Ο Habermas, λόγω της έννοιας της κοινωνίας που χρησιμοποιεί ως ενότητα βιόκοσμου και συστημικής ενσωμάτωσης, είναι υποχρεωμένος να αποδεχθεί τη δομική αυτή αναλογία όσον αφορά το μέσον της εξουσίας (αν και δέχεται ότι η αναλογία αυτή είναι βεβιασμένη): «Χρήμα και εξουσία δεν διαφέρουν στην ιδιότητά τους του μετρήσιμου και της δυνατότητας κυκλοφορίας και σχηματισμού αποθέματος τόσο πολύ που να απαξιώνεται για τον λόγο αυτό η αντίληψη της εξουσίας ως «μέσου». Για τον σκοπό μας αρκεί λοιπόν να στραφούμε στην εξέταση της αντίληψης του Habermas για το χρήμα.

6) Για την αντίληψη του Habermas περί «μέσων», είναι χαρακτηριστικό ότι συνδέει την έννοια που παραλαμβάνει από τον Parsons με τη θεωρία του περί γλώσσας ως μέσου συντονισμού των πράξεων. Στη θεωρία της κοινωνίας του Habermas το πρόβλημα της συστημικής ενσωμάτωσης αναπτύσσεται με αφετηρία την προβληματική της θεωρίας της πράξης. Η πράξη οδηγεί σε προβλήματα συστημικού συντονισμού που αντιμετωπίζονται απλούστερα διά του «μέσου», από ό,τι θα συνέβαλλε στην «αντιμετώπιση μιας κατάστασης» το επικοινωνιακό πράττειν. Ένα επιμέρους τμήμα των γλωσσικών λειτουργιών αντικαθίσταται δηλ. εδώ διά του χρήματος. Το χρήμα δεν αναπτύσσεται δηλ. βάσει μιας θεωρίας των ανταλλαγών, αλλά εισάγεται μάλλον ως «έξυπνο μέσο πληροφόρησης» (Marx για την αντίστοιχη κατασκευή του A. Smith) για να μειώσει την πολυπλοκότητα πολλαπλών ανταλλακτικών διαδικασιών κατά τις οποίες υπήρχε δυσχέρεια ανεύρεσης των λύσεων των εξισώσεών τους. Το μέσον συλλαμβάνεται δηλ. αφηρημένα ως υποκατάστατο για τη γλωσσική λειτουργία, σε αντίθεση με τη μαρξική σύλληψή του ως σχέση παραγωγής και ως αξιακή αφαίρεση από τη δομή της κοινωνικής εργασίας εξατομικευμένων εργαζομένων.

7) Ο J. Ritsert χαρακτήρισε σε μία δημοσίευσή του αυτή την αντίληψη των «μέσων» τύπου Parsons και Habermas ως «χαρούμενη επιστήμη», διότι και οι δύο με ακαδημαϊκά ανεπίτρεπτη ανεμελιά και αστόχαστα συνάπτουν δάνεια από μία επιστήμη που εργάζεται με δογματικό τρόπο, τη νεοκλασική οικονομία, εκλαμβάνοντας τον δογματισμό αυτό ως ωριμότητα. Ο μεν Parsons επαναλαμβάνει τη νεο-

κλασική αντίληψη περί χρήματος, ενώ ο Habermas σχετικοποιεί αυτές τις αντιλήψεις με τη θεωρία του της γλώσσας ως μέσου συντονισμού της δράσης και των γλωσσικών λειτουργικών που αντικαθίστανται από «μέσα» (χρήματος και εξουσίας). Κατά την επικοινωνιακή πράξη στον βίοκοσμο εγείρονται σε κάθε κατάσταση δράσης αξιώσεις εγκυρότητας (αλήθειας, κανονιστικότητας, ειλικρίνειας) που επιτρέπουν να υπάρξει καν ένας κοινός ορισμός της κατάστασης, και να υπάρξει πράξη (δράση). Μόλις εισαχθεί ένα «μέσον», εκλείπει αυτή η διάσταση του γλωσσικού συντονισμού. Δεν παρουσιάζεται πλέον το πρόβλημα αποτυχημένων συνεννοήσεων. Όλο το ορθολογικό δυναμικό της γλώσσας που εντοπίζεται στην έγερση αξιώσεων εγκυρότητας υποχωρεί. Μόνο μερικά γνωρίσματα της γλώσσας αποτελούν αντικείμενο «μιμήσεως» από τα «μέσα», όπως είναι η «σύμβολική ενσωμάτωση σημασιακών περιεχομένων» ή η «δομή αξίωσης και ανταπόκρισης σε αυτήν».

8) Η παραπάνω προβληματική διασαφηνίζεται για την περίπτωση του «μέσου» χρήμα. Εδώ ο Habermas στηρίζεται πλήρως στον Parsons. Κατά την κατασκευή του Habermas, το χρήμα έχει την ιδιότητα ενός κώδικα με τη βοήθεια του οποίου οι πληροφορίες μεταφέρονται από έναν πομπό σε έναν δέκτη. Επιτρέπει την παραγωγή και διαμεσολάβηση συμβολικών εκφράσεων που έχουν ενσωματωμένη μία δομή προτιμήσεων. Οι εκφράσεις αυτές μπορεί να πληροφορήσουν τον δέκτη για μία προσφορά και να τον οδηγήσουν να την κάνει δεκτή. Ωστόσο, επειδή η αποδοχή δεν βασίζεται στο γεγονός ότι ο δέκτης παίρνει θέση απέναντι σε μία αξίωση εγκυρότητας που να μπορεί να υποβληθεί σε κριτική, ο κώδικας του «μέσου» θα πρέπει να αναφέρεται σε μία σαφώς οριοθετημένη τάξη τυποποιημένων καταστάσεων. Θα πρέπει να ορίζεται μονοσήμαντα από συμφέροντα κατά τρόπον ώστε οι προσανατολισμοί της δράσης των συμμετεχόντων να προσδιορίζονται από μία γενικευμένη αξία, ο δρών που έχουν απέναντί τους να μπορεί κατ' αρχήν να αποφασίζει μεταξύ δύο εναλλακτικών τοποθετήσεων, το εγώ του κάθε δρώντος να μπορεί να καθοδηγεί αυτές τις τοποθετήσεις μέσω προσφορών, και οι δρώντες να προσανατολίζονται προς τις συνέπειες των πράξεων και μόνο, δηλ. να έχουν την ελευθερία να εξαρτούν τις αποφάσεις τους αποκλειστικά από έναν υπολογισμό της επιτυχίας της πράξης.

9) Μία τέτοια αφηρημένη παρουσίαση του πλαισίου ανάλυσης είναι αναγκαία, λόγω του ότι ο Habermas θέλει να εισαγάγει τη θεωρία των «μέσων» για δύο υποσυστήματα, της οικονομίας και της πολιτικής. Για την περίπτωση της οικονομίας εξειδικεύει περαιτέρω τη θέση του υποστηρίζοντας ότι, όσον αφορά το χρήμα, η τυποποιημένη κατάσταση στην οποία αυτό αναφέρεται ορίζεται μέσω της διαδικασίας της ανταλλαγής αγαθών. Οι ανταλλάσσοντες ακολουθούν τα οικονομικά συμφέροντά τους αριστοποιώντας κατά τη χρησιμοποίηση περιορισμένων πόρων εν όψει εναλλακτικών στόχων τη σχέση καταβληθέντων εξόδων προς το αποτέλεσμα. Στην περίπτωση αυτήν η προκύπτουσα χρησιμότητα αποτελεί τη γενικευμένη αξία που δεσμεύει κατά τον ίδιο τρόπο όλους τους συμμετέχοντες στις ανταλλαγές. Ο κώδικας σχηματοποιεί τις τοποθετήσεις των συμμετεχόντων, οι συμμετέχοντες προσανατολίζονται προς τις συνέπειες των πράξεων, ή δε οικονομική απόδοση αποτελεί το μέτρο σύμφωνα με το οποίο υπολογίζεται η επιτυχία.

10) Ο Habermas δέχεται ότι η σύσταση του «μέσου» είναι τέτοια ώστε να μπορεί να μετρηθεί, να μπορεί να εκδηλωθεί σε οποιοσδήποτε ποσότητες και να μπορεί να αποθηκευθεί. Θα πρέπει να μπορούν να εκφρασθούν σε αυτό μετρήσιμες ποσότητες αξίας, οι οποίες να μπορούν να κυκλοφορούν, τέλος, οι ποσότητες αυτές θα πρέπει να μπορεί να κατατίθενται στις τράπεζες. Τελικά το μέσον αυτό επιτρέπει και την αναστοχαστική του συσσώρευση ως κεφάλαιο.

Από το παραπάνω γίνεται εμφανές ότι ο Habermas παραλαμβάνει τις νεοκλασικές έννοιες: δεν ανταλλάσσονται εμπορεύματα αλλά αγαθά. Δεν λαμβάνουν χώραν αγορές και πωλήσεις αλλά μόνο ανταλλαγές. Η αξία είναι κατευθείαν χρησιμότητα. Χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η κριτική που ασκείται από την οικονομική επιστήμη στην ιδέα της δυνατότητας ποσοτικοποίησης της χρησιμότητας, αυτή κατανοείται εν συνεχεία κατευθείαν ως ποσότητα αξιών, ικανή να εισέλθει στην κυκλοφορία, να αποταμιευθεί και να διαφυλαχθεί. Δεν γίνεται εδώ συνειδητό από τον Habermas ότι αναπαράγεται με τη συλλογιστική αυτήν η απωθημένη μεταφυσική ολόκληρης της οικονομικής επιστήμης.

11) Η νεοκλασική εννοιολογική προσέγγιση της οικονομίας που επι-

σημάνθηκε έχει βέβαια επακόλουθα και συνέπειες για την κατασκευή της συνολικής θεωρίας. Οι οικονομικές έννοιες που επιλέγει ο Habermas παραπέμπουν στη ρομαντική εικόνα μιας ανταλλακτικής κοινωνίας ανεξάρτητων ελευθέρων και ίσων ανθρώπων, η οποία δεν έχει τίποτα να κάνει με την απαίσια ταξική κοινωνία του καπιταλισμού. Η εκδοχή που προτείνει ο Habermas της συστημικής ενσωμάτωσης των αποτελεσμάτων της πράξης είναι «αθώα», ως προς τις βασικές έννοιες που επιλέγει, και τούτο αναγκαία, προκειμένου να είναι σε θέση, όπως προτίθεται, να διακρίνει μεταξύ εξελικτικού συμφέροντος επίπεδου ενσωμάτωσης του υποσυστήματος της οικονομίας (που διαμεσολαβείται από το χρήμα) και την ταξικά διαφοροποιημένης μορφής θεσμοποίησής του. Το μέσον» χρήμα στη θεωρητικά ασαφή αυτή εντασιακή σχέση είναι εξίσου «αθώο» και ουδέτερο, όσο υποτίθεται ότι είναι και η μαρξική αντίληψη των παραγωγικών δυνάμεων που θεωρήθηκε ότι στην υλικοτεχνική τους δομή είναι κατάλληλες και για την παραγωγή σε μία σοσιαλιστική κοινωνία. Ανάλογα και ο Habermas θεωρεί ότι η έλλογη κοινωνία χαρακτηρίζεται από το ότι η αποικιοποίηση του βιόκοσμου αίρεται και ότι το «μέσον» χρήμα υποχωρεί προς περιοχές όπου μπορεί νομίμως να υπηρετήσει ως μέσον συστηματικής ενσωμάτωσης, και ακόμα από το ότι το επικοινωνιακό πράττειν εκτείνεται και καλύπτει εκ νέου κάθε χώρο συντονισμού του πράττειν που αναγκαία προϋποθέτει τη γλωσσική διαμόρφωση της συναίνεσης και την ενεργοποίηση του ορθολογικού δυναμικού που περιέχει η γλώσσα.

12) Παραμένει προς διευκρίνιση κατά πόσον η θεωρία του Habermas δεν αποτελεί μία νέα εκδοχή του «επιφαινομένου της απλής κυκλοφορίας» όπως αυτό έχει γίνει αντικείμενο της κριτικής του Μαγκστα *Grundrisse* ως θεμελιώδες χαρακτηριστικό όλων των αστικών οικονομικών θεωριών. Το επιφαινόμενο της απλής κυκλοφορίας είναι συστατικό στοιχείο της κεφαλαιακής σχέσης, η «επιφάνειά» της, που προϋποθέτει ως προσδιοριστικό της όρο την κεφαλαιακή σχέση. Από την πλευρά της θεωρίας της αξίας τούτο σημαίνει ότι, αν κανείς αποδεχθεί την αστική αντίληψη που εκκινεί από τα μεμονωμένα ανεξάρτητα υποκείμενα της ανταλλαγής, τότε η αξία θα διαλυθεί και η οικονομική μορφή θα εξαφανισθεί. Η αξία μπορεί να εγκαθιδρυθεί και να διατηρηθεί ως κάτι το πραγματικό υπό την προϋπόθεση της ατομικής

ιδιοκτησίας, των κοινωνικών τάξεων και των αντίστοιχων μορφών εισοδήματος. Η απλή κυκλοφορία είναι κατά τον Marx των *Grundrisse* πάντοτε ήδη μία διάσταση της διαμεσολαβημένης κυκλοφορίας, δηλ. του κεφαλαίου. «Από την άλλη μεριά, ανήκει στον προσδιορισμό της χρηματικής σχέσης, όσο αναπτύχθηκε μέχρι τώρα στην καθαρότητά της, και χωρίς αναφορά σε ανώτερη σχέση παραγωγής, το ότι στην απλή σύλληψη της χρηματικής σχέσης εμφανίζονται όλες οι εγγενείς αντιθέσεις της αστικής κοινωνίας σαν να έχουν απαλειφθεί, και η διαφυγή προς αυτή την κατεύθυνση είναι πιο χαρακτηριστική για την αστική δημοκρατία απ' ό,τι για την αστική οικονομία.

Ο Marx γράφει στα *Grundrisse* ότι οδηγεί σε «ουτοπία να μην κατανοεί κανείς την αναγκαία διαφορά μεταξύ πραγματικής και ιδεατής μορφής της αστικής κοινωνίας, και ως εκ τούτου να θέλει κανείς να επιτύχει το περιττό επίτευγμα της πραγμάτωσης της ιδεατής έκφρασης, που πράγματι δεν είναι παρά τρόπος που εμφανίζεται αυτή η πραγματικότητα».

13) Διαπιστώνουμε ότι η αντίληψη του Habermas περί «μέσων» αποτελεί ένα συνονθύλευμα της θεωρίας του της γλώσσας, στοιχείων των νεοκλασικών οικονομικών και μιας εξειδίκευσης της θεωρίας του πράττειν, που αναφέρεται στη μερική μετατροπή τους σε συμφραζόμενα συστημικής θεωρίας. Ως εκ τούτου, παραμένει σκοτεινή στη θεωρία του Habermas η σχέση μεταξύ της εξελικτικής αυταξίας της συστημικής διαφοροποίησης και της θεσμοποίησής της σε ταξικά πλαίσια. Σκοτεινός παραμένει ακόμα ο τρόπος που συνδέεται η αντίληψη της συστημικής ενσωμάτωσης της οικονομίας και της αντίληψής του περί υποκειμένου του δικαίου. Αφετηρία των σκέψεών του είναι μία «υποδομή/βάση» που αποτελείται από δύο αλληλοπροσδιοριζόμενες και αλληλοστηριζόμενες συνιστώσες: αφενός τον εξορθολογισμένο βίοκοσμο με εξειδικευμένες αξιώσεις εγκυρότητας, και αφετέρου τη συστηματική δικτύωση των αποτελεσμάτων του πράττειν.

14) Η παραδοσιακή κοινωνική ηθικότητα διασπάται στη νεωτερικότητα αφενός σε Ηθική και αφετέρου σε τυπικό Δίκαιο. Και τα δύο θα πρέπει να θεμελιωθούν εκ νέου. Αφού έχουν αποδομηθεί από παλιά οι παραδοσιακές αντιλήψεις που στηρίζονται στο φυσικό δίκαιο, δεν μένει κατά τον Habermas άλλος τρόπος θεμελίωσης από

αυτόν της διαλογικής θεωρίας. Η δομή θεμελίωσης του Δικαίου που μας ενδιαφέρει εδώ ανατρέχει στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν και της παρεπόμενης μορφής του πράττειν που προσανατολίζεται στην επιτυχία και προϋποθέτει στρατηγικούς υπολογισμούς. Στη βάση της θεωρίας αυτής εμφανίζεται το δίκαιο με πρόσωπο Ιανού, δεδομένου ότι γίνεται δεκτό από τον Habermas (στην παράδοση των Durkheim, Weber και Parsons) ότι η σταθεροποίηση του οικονομικού υποσυστήματος δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί αποκλειστικά στη βάση του πράττειν που προσανατολίζεται στην επιτυχία (εργαλειακού πράττειν) (αν και μερικοί από τους παραπάνω θεωρητικούς θα δέχονταν κάτι τέτοιο υπό όρους) και ανατρέχει επικουρικά στην κανονιστικότητα για να σταθεροποιηθεί. Η φύση αυτής της κανονιστικότητας διερευνάται στη θεωρία του Δικαίου, η οποία έχει μια διάσταση «δεδομενικότητας» και μια διάσταση κανονιστικής εγκυρότητας (νομιμοποίησης). Μπορεί κανείς να ακολουθεί τους κανόνες λόγω στρατηγικού υπολογισμού ή απο «σεβασμό στον νόμο». Στη δεύτερη περίπτωση οι δράντες νοούνται ως νομοθέτες των εαυτών τους και αυτό γίνεται δυνατό με τη διεύρυνση της διαλογικής αρχής σε αρχή της δημοκρατίας μέσω της γενίκευσης κανόνων σε κανόνες δικαίου.

15) Η θεωρία του δικαίου του Habermas επιχειρηματολογεί μόνο τυπικά. Δεν θεματοποιεί το γεγονός ότι η πραγμάτωση ανθρώπινης ελευθερίας και ισότητας είναι συνδεδεμένη με μια προσδιορισμένη μορφή του οικονομικού συστήματος. Στο σημείο αυτό θα έπρεπε να φωτισθεί η σκοτεινή σχέση της θεωρίας του Habermas μεταξύ εξελικτικής αυταξίας του υποσυστήματος της οικονομίας και της ταξικά προσδιορισμένης μορφής θεσμοποίησής του. Πίσω από την ακίνδυνη έκφραση «εκχρηματισμένη εργατική δύναμη» κρύβεται η διαφορά στην ιδιοκτησιακή κατανομή, η οποία είναι θεμελιώδης για τη γενίκευση της υποκειμενικότητας του δικαίου με τη σύγχρονη έννοια του όρου. Τη διαφορά αυτή αναστοχαζόμαστε αναφερόμενοι στη μαρξική κριτική της απλής κυκλοφορίας ως απόδειξης της αυτοδιάλυσης της αξίας, και στην κατανόηση της δημοκρατίας αστικού τύπου ως αντιφατικής απόπειρας πραγμάτωσης του φαινομένου αυτής της πραγματικότητας, της ιδεατής της έκφρασης. Κατά χαρακτηριστικό τρόπο η θεμελίωση που προτείνει ο Habermas της εγκυρότητας του δικαίου

θα πρέπει να παραμείνει τυπική, αντίστοιχα με την τυπικότητα της εγκυρότητας του δικαίου στην πραγματικότητα της δημοκρατίας, ως πολιτικής μορφής που συγκροτείται μέσω της μη θεματοποίησης του λόγου ύπαρξης της ατομικής ιδιοκτησίας. Βάσει μιας τέτοιας αρχής της δημοκρατίας προχωρεί εν συνεχεία ο Habermas στη νομιμοποίηση του «συστήματος των δικαιωμάτων» ως μιας ολότητας (επιμέρους νομικοί κανόνες δεν μπορούν ωστόσο να νομιμοποιηθούν – ούτε καν η αρχή της πλειοψηφίας δεν μπορεί, νομίζω, να νομιμοποιηθεί βάσει μιας έτσι κατασκευασμένης δημοκρατικής αρχής).

16) Ο Habermas υποβάλλει σε κριτική θεωρίες που αντιμετωπίζουν τα δικαιώματα ως κάτι ξεχωριστό από τη λαϊκή κυριαρχία και θεωρεί ότι οι δύο αυτές διαστάσεις έχουν ενιαία και κοινή πρωταρχικότητα. Η εσωτερική συνάφειά τους αποτέλεσε πρόβλημα για τη θεωρία που δεν μπόρεσε να αντιμετωπισθεί με επάρκεια ούτε από τον Marx ούτε από τη Σχολή της Φραγκφούρτης. Το πρόβλημα αυτό συνίσταται στη μεθοδική παραγωγή (Ableitung) της «μορφής του δικαίου». Ωστόσο η αντίληψη της «μορφής του δικαίου» στον Marx διαφέρει από την αντίληψη του Habermas. Στη *Θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν* ο Habermas διακρίνει μεταξύ «εξελικτικής συστημικής διαφοροποίησης» και «θεσμοποίησης που ανταποκρίνεται σε ταξικές σχέσεις». Στη θεωρία του του δικαίου εγκαταλείπει ωστόσο αυτήν την προβληματική. Ενώ ο Marx θέτει το ερώτημα πώς διαμεσολαβείται η κοινωνία της ατομικής ιδιοκτησίας από την ελευθερία και την ισότητα, το ενδιαφέρον του Habermas εστιάζεται στον τρόπο που αυτοκατανοείται η έννομος τάξις (δηλ. με όρους του Marx το ενδιαφέρον του Habermas στρέφεται σε προβλήματα ιδεολογίας). Ο Habermas εκκινεί από τη συνείδηση του θεωρητικού. Ανακαλύπτει στους νομικούς θεσμούς υπαρκτό «λόγο», ορθολογισμό. Ο ορθολογισμός αποκαθίσταται μέσω διαλόγου και αλληλοαναγνώρισης των αμοιβαίων αξιώσεων εγκυρότητας των διαλεγόμενων. Στα πλαίσια μιας διευρυμένης κοινότητας διαλεγόμενων θα μπορέσουν κατά τον Habermas να επιβληθούν τα καλύτερα επιχειρήματα.

17) Στη «Θεωρία του Επικοινωνιακού Πράττειν» ο Habermas διακρίνει μεταξύ βιόκοσμου και συστήματος. Ο βιόκοσμος εξορθολογίζεται με την ανάδυση από αυτόν υποσυστημάτων (λ.χ. της οικονο-

μίας), τα οποία ενσωματώνονται διά των «μέσων» χρήμα και εξουσία. Αλλά στην οικονομία δεν μπορεί να γίνει πλήρης ενσωμάτωση μέσω χρήματος (υπολογιστική φρόνηση), αλλά χρειάζεται επιπλέον ενσωμάτωση από επικοινωνιακά και κανονιστικά στοιχεία του βιόκοσμου. Τέτοια στοιχεία (κανόνες) έχουν πρόσωπο Ιανού. Από τη μια πλευρά εμφανίζονται ως υποκειμενικά δικαιώματα, και από την άλλη πλευρά εμφανίζονται ως καταναγκασμός αντικειμενικού δικαίου. Ο Habermas σκέπτεται τους αναγκαστικούς κανόνες και ως κανόνες που μπορούν να γίνουν αντικείμενο συναινέσεως. Ισχύουν εκ των πραγμάτων αλλά και είναι νομιμοποιημένοι (συναινέσιμοι). Στη βάση αυτής της διπλής οπτικής αναλύει την ορθολογικότητα της μορφής του δικαίου. Είναι προβληματικό κατά πόσον ο Habermas επιτυγχάνει να αποκρυπτογραφήσει τη μορφή του δικαίου ως εσωτερική σχέση ελευθερίας, αυτονομίας και καταναγκασμού, όπως επιδιώκει. Αυτό που φαίνεται να κάνει είναι να προβάλλει της θεωρητικές του αξιώσεις που αφορούν την επικοινωνιακή εγκυρότητα στο πεδίο του δικαίου. Ωστόσο είναι πρόβλημα κατά πόσον η αναλογία μεταξύ επικοινωνιακού λόγου και μορφής του δικαίου είναι θεμιτή. Στην περίπτωση της μορφής του δικαίου οι άνθρωποι έχουν τη διπλή ιδιότητα αφενός μεν να είναι δημιουργοί δικαίου, αφετέρου δε να υπόκεινται σε αυτό. Η ανάλυση αυτής της σχέσης από τον Habermas τον οδηγεί σε μια κατανόηση των ανθρώπων αφενός ως υποκειμένων που συγκροτούν το δίκαιο υποτασσόμενα σε αυτό από σεβασμό προς αυτό, και αφετέρου ως δρώντων που βρίσκονται απέναντι στη μορφή του δικαίου, την οποία αντιμετωπίζουν ως κάτι το τυχαίο.

18) Κατά τον μαθητή του Habermas Klaus Günther, δεν υπάρχει καμιά κανονιστική αναγκαιότητα για τους ανθρώπους να εντάξουν από κοινού τον εαυτό τους σε μια κοινωνία δικαίου. Η ένταξη αυτή πρέπει να περιγραφεί με όρους απόφασης και τυχειότητας (συμβεβηκότος). Η θέση αυτή του Günther προέρχεται από την επιλογή του φορμαλισμού καντιανού τύπου κατά τον οποίο στο διανοητικό-κανονιστικό στοιχείο αντιπαρατίθεται το εμπειρικό και τυχαίο. Αντίστοιχα, οι επικοινωνιακοί θεωρητικοί εργάζονται με πλασματικές κανονιστικές (που δεν αναφέρονται σε περιεχόμενα). Παραλαμβάνουν τα νομικοκανονιστικά συμπληρώματα μιας μετασυμβατικής ηθικής (δηλ. τον φορμαλισμό) και κατασκευάζουν αντίστοιχα νομικά

σχήματα «ιδιωτικής αυτονομίας». Ωστόσο οι θεωρητικοί αυτοί αναγκάζονται να εντάξουν στη θεωρία τους και λειτουργιστικές παραδοχές, που αναφέρονται στους λόγους για τους οποίους οι δρώντες είναι δημιουργοί της έννομης τάξης (αναφέρεται το καντιανό παράδειγμα ενός «λαού διαβόλων» που δημιουργεί έννομη τάξη). Άρα προκύπτει μια αντινομία στη θεωρία αυτή (κυκλική θεμελίωση) που αφορά την αναγωγή νομιμοποιημένου δικαίου σε λειτουργικούς όρους, τη νομιμοποίηση και αυτών των όρων κλπ.

19) Οι δυσχέρειες της μεθόδου του Habermas είναι συγκρίσιμες με αντίστοιχα προβλήματα που διέγινωσε η κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Η μέθοδος του Marx συνίσταται στη γενετική μεθοδική ανάπτυξη της μορφής της αξίας και του χρήματος (κεφαλαίου), δηλ. στην κατάδειξη της πραγματικής κίνησης των κοινωνικών σχέσεων και των συνειδησιακών μορφών που τις διαμεσολαβούν. Σκοπός της κριτικής επιστήμης είναι να εντοπίσει την «επιφαινομενικότητα του *arbitrari*». Η ερώτηση που θέτει η κριτική και δεν μπορεί να απαντήσει η αστική πολιτική οικονομία είναι γιατί αυτό το συγκεκριμένο περιεχόμενο προσλαμβάνει αυτή την ιδιαίτερη μορφή.

Ανάλογα ερωτήματα τίθενται και όσον αφορά τη μορφή του δικαίου. Ο Habermas δεν κατανοεί τις διαδικασίες που εξασφαλίζουν την ενότητα της μορφής του δικαίου. Επιχειρεί να προσεγγίσει το ζήτημα της ενότητας αυτής από την πλευρά της επικοινωνιακής θεωρίας, ενώ η ενότητα αυτή προϋποτίθεται των διαλογικών καταστάσεων. Η ενότητα αυτή υπήρξε το θέμα της εγγελιανής θεωρίας της «γενικής βούλησης», της καντιανής θεωρίας του «γενικού νόμου της ελευθερίας» κλπ. Στις θεωρίες αυτές τίθεται το πρόβλημα της συγκρότησης της ενότητας αυτής (αν και η διαλεκτική ανάπτυξη καταλήγει σε θετικιστικές λύσεις), ένα πρόβλημα το οποίο δεν τίθεται ωστόσο στην επικοινωνιακή θεωρία του δικαίου του Habermas.

20) Για να ανακατασκευασθεί η μορφή του δικαίου στη βάση της θεωρίας του Marx θα πρέπει να διερευνηθεί η ιδέα του αναδιπλασιασμού της κοινωνίας σε κοινωνία και κράτος, όπως εκτίθεται στη *Γερμανική Ιδεολογία*. Ο Marx αναλύει εδώ την ψευδαίσθηση που αναπαράγεται στην αστική κοινωνία ότι ο νόμος βασίζεται στη «βούληση όλων» (επιφαινομενικότητα της συναινεσιακής προέλευσης του νό-

μου από ηθελημένα ενεργήματα). Ο Marx γράφει ότι ο αστός συμπεριφέρεται απέναντι στους θεσμούς όπως ο Εβραίος απέναντι στους νόμους, δηλ. απαιτεί οι άλλοι να τους σέβονται, αλλά επιδιώκει να εξαιρεθεί ο ίδιος. Στην κοινωνία της αλληλοεξαπάτησης το γενικό κανονιστικό πλαίσιο χρειάζεται ως όρος της αναπαραγωγής του εγωιστικού πράττειν. Ο Marx δέχεται έναν δυϊσμό στην κατάσταση συμφερόντων του κάθε δρώντος στην αστική κοινωνία. Η «κοινή βούληση» ανάγεται στους γενικούς όρους ύπαρξης της κοινωνίας. Η «πραγματική βάση» του κράτους πρέπει να αναζητηθεί στην υλική ζωή των ανθρώπων, στον τρόπο παραγωγής και στην αντίστοιχη μορφή της επικοινωνίας μεταξύ τους. Δεν εξαρτάται από τα άτομα να προσδώσουν ή όχι στη βούλησή τους τη μορφή του νόμου, διατηρώντας δίπλα και ανεξάρτητα από τον νόμο τις ατομικές βουλήσεις τους. Αλλά αυτό που πράγματι συμβαίνει στην αστική κοινωνία είναι ότι η προσωπική εξουσία συγκροτείται ως κοινωνική εξουσία που προκύπτει ως μέσος όρος. Ο νόμος αποτελεί λοιπόν έκφραση της βούλησης που προσδιορίζεται από τα κοινά συμφέροντα των δρώντων. Αναδεικνύεται κατ' αυτόν τον τρόπο η αναγκαιότητα δικαίου και νόμου.

21) Η μέχρι τώρα ανάλυση είναι μεν ανολοκλήρωτη, δείχνει ωστόσο την κατεύθυνση που θα πρέπει να πάρει η έρευνα της μορφής του δικαίου. Η σκοπιά των ιδιωτικών συμφερόντων θα πρέπει να ανακατασκευασθεί με αναδρομή στην αναγνώριση των γενικών όρων κοινωνικής ζωής, που λαμβάνουν την καταναγκαστική μορφή του νόμου. Ο σεβασμός του νόμου πρέπει να αναπτυχθεί μεθοδικά προ της καταστάσεως των διαβουλεύσεων και της επικοινωνίας μεταξύ των δρώντων (που συγκαλύπτει τη γένεση του νόμου).

Ο Habermas αποκόπτει το προσανατολισμένο προς την επιτυχία πράττειν από τους ιδιαίτερους όρους κοινωνικής αναπαραγωγής του και το αναπτύσσει ως «φυσική» και σταθερή ανθρωπολογική μορφή. Δεν βλέπει ότι η βούληση για δίκαιο προϋποθέτει τη γενική βούληση όλων με την έννοια που προεκτέθηκε. Δεν αποκαθιστά τη σύνδεση του δικαίου (ιδιαίτερα του δικαίου των συμβάσεων) με την καπιταλιστική κοινωνία, που προϋποθέτει την κοινή συμμετοχή των αστών στην κοινωνική υπεραξία (αυτό στην οικονομική επιστήμη χαρακτηρίζεται ως «υπολειμματικό εισόδημα») και τη διαμεσολάβηση της εκμετάλλευσης μιας τάξης από την άλλη μέσω της σύμβασης εργασίας.

Το πρόβλημα αυτό για τον Habermas της *Θεωρίας του επικοινωνιακού πράττειν* είναι ένα πρόβλημα ιστορικό μόνο και δεν αναφέρεται σε κάποια δομική ιδιότητα της αστικής κοινωνίας. Στη θεωρία του δικαίου, ούτε καν ως ιστορικό πρόβλημα δεν αντιμετωπίζεται το πρόβλημα αυτό, αλλά απωθείται τελείως από την προβληματική της θεμελίωσης της νομικής μορφής.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ «ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΩΝ»: Η παρούσα δημοσίευση αποτελεί την πρώτη δημοσίευση στα ελληνικά του κειμένου αυτού. Οι θέσεις 1-15 αναφέρονται στο έργο του Habermas *Theorie des Kommunikativen Handelns* και οι θέσεις 16-21 στο *Faktizität und Geltung* (εκδ. Suhrkamp, Φραγκφούρτη).